

Призрен

Бољородица Љевишка

Краљ Милутин је подигао цркву Призренске епископије на старој базилици IX–X века, коју су његови преци већ обнављали у XIII столећу. Од најстарије цркве (вероватно посвећене Богородици Елеуси, в. А. Лома, *О имену Богородице Љевишке*, Зборник Филозофског факултета XVI–A, 1989, 91–99) постоје само архитектонски остаци, док је од њене обнове у XIII веку преостало и неколико фресака (В. Ј. Ђурић, *Једна сликарска радионица у Србији XIII века*, Старица XII, 1961, 63–75). Милутин је своју цркву подигао око 1306–1307. године, уз помоћ призренских епископа Дамјана и Саве (ССЗН, IV, 4). Фреске у њој су изведене неколико година касније. При цркви су столовали призренски епископи, од 1346. митрополити (Јанковић, *Ејископије и митрополије*, 143–146, 183–184), можда све до XVIII века, кад је преобраћена у џамију (уп. Х. Калешки, *Када је црква Свете Богородице Љевишке у Призрену претворена у џамију*, ПКЈИФ 3–4, 1962, 253–261; С. М. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд 1963, 33), фреске изубијане кесером и премалтерисане; поново је враћена хришћанском култу тек 1912. године. О историји цркве в. Ђ. Сп. Радојичић, *О ѿменуку Св. Богородице Љевишке*, Старица XV (1940), 43–69; С. М. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 23–38; Бабић, *Богородица Љевишка*, 9–27 (Д. Панић).

Милутинова црква је у великој мери била зависна од обима и облика раније базилике. Протомајстор Никола је, међутим, вешто уклопио грађевину уписаног крста с опходним бродовима у постојећи простор, с ослонцем на старе и нове ступце. На бочним странама су задржани стари бродови, завршени параклисима, од којих је онај на јужној страни био

посвећен св. Николи. Сва три дела – главна црква и параклиси – на западној страни су била завршена припратом. Испред ње се налазила отворена спољна припрата, а изнад ње у средини висока кула-звоник и около два бочна параклиса, посвећена св. Георгију и св. Димитрију. До њих се стизало из унутрашње припрате, најпре у предњу просторију, па се тек из следеће улазило у параклисе. О архитектури цркве најпотпуније С. М. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 67–185.

Фрескама су били покривени сви зидови цркве, ступци и отворена спољна припрата, али се до наших дана сачувала само непуна половина, па и она веома оштећена. Њихово датовање између 1309. и 1313. године се врши по портрету Милутиновог сина Стефана, који се у изворима први пут помиње 1306 (F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Wien 1858, 67–69), док је после побуне против оца у рано пролеће 1314. био интерниран у Цариград (Стефанов лик је на зиду Љевишке препознао С. Мандић, *Један владарски лик у Богородици Љевишкој*, Зограф 1, 1966, 24–27, што је омогућило тачније датовање целокупног сликарства, уп. и Ђурић, *Византијске фреске*, 201–202, нап. 49). Пре потпуног скидања малтера знало се тек за неколико фресака (Радојичић, *Портрети*, 34; Петковић, *Прељед*, 264; М. Корунковић, *Ошкриће у Богородици Љевишкој*, Зограф 5, 1974, 68); са чишћењем фресака започело се 1950. године (В. Вуловић, *Чишћење кречног слоја са фресака у Богородици Љевишкој у Призрену*, Зборник заштите споменика културе VI–VII, 1955–1956, 253–255; Б. Живковић, *Конзервација фресака Богородице Љевишке у Призрену*, исто 257–260; Исти, *Конзервација и рестаурација ошће*

них фресака у цркви Богородице Љевишке у Призрену, СКМ VI–VII, 1972, 229–234; *Сећања конзерватора*, Београд 1982, 67–73), а радови на конзервацији и презентацији живописа трају и даље, с великим прекидима.

Сликар фресака је био Михаило Астрапа с помоћницима. Астрапино име, заједно с оним градитеља Николе, сачувано је у једном натпису у спољној припрати (о њему и његовом садржају Д. Панић, *О натпису с именима пројомајстора у ексонартексу Богородице Љевишке*, Зограф 1, 1956, 21–23 = Бабић, *Богородица Љевишка*, 22–27 – Д. Панић).

Натписи на фрескама су српски, с ретком употребом и грчког језика.

Сачуване фреске Милутиновог доба

Олтарски просфор

У апсиди је до пола очувана Богородица на ниском подножју и под њом средишњи део Службе свете литургије: св. Василије и Јован Златоуст окренути часној трпези благосиљају Агнец на патени, два свитка, звездицу и путир; у соклу је опонашана драперија с двоглавим орловима. На своду и на вишим деловима зидова налазе се остаци Вазнесења. А на северном зиду је било Христово опраштање од апостола, попрсје арханђела и под сликаним венцем непознати архијереј у Служби свете литургије, с исписаном молитвом Првог антифона на свитку, затим серафим и Причешће хлебом; у првој зони се налазе св. Роман и Ђакон с упаљеном свећом, затим непознати архијереј са затвореним јеванђељем и кадионицом, учесник Службе свете литургије и св. Атанасије Велики, с развијеним свитком, на којем је исписана молитва пред Оче наш. На јужном зиду је очувано Причешће вином, серафим и архијереј у Служби свете литургије, а ниже су још св. Григорије с молитвом за Богородицу пред Узношење дарова и св. Кирил са затвореним јеванђељем у рукама, а иза њега Ђакон свећоносац. У потрбушјима лукова над пролазима у протезис и Ђаконикон насликана су по два анђела-Ђакона.

Пројезис

У калоти куполе над овим простором је попрсје Христа „у његовим годинама”, под њим су у тамбуру старозаветни праведници Астир, Завулон, Нефталим и Гад. А ниже на зидовима се налазе сцене Васкрсних јеванђеља: Христос на Тиверијадском мору (северни зид), хлеб и риба на огњу (источни), Христос даје апостолима хлеб, и остаци двеју нејасних сцена на јужном зиду. У апсиди је Христово по-

прсје, а у истом реду на јужном зиду су припадници Службе свете литургије: архијереј у попрсју и други (у читавој фигури) са свитком, на којем је, на грчком, исписан чест почетак богослужбених молитава „Господе, Боже наш”. У најнижој зони је св. Климент, вероватно Охридски, и до њега – у пролазу према средишњем делу олтара – св. Методије.

Ђаконикон

Калоту куполе заузима попрсје Христа Старца дана; у тамбуру под њим су фигуре Агеја(?), Малахије, Авдије(?) и Јоица(?), ниже доста оштећене јеванђељске представе: Исцељење хромих (северни зид), Христос и грешница (источни), Грешница купује миро и херувим изнад ње (јужни зид). У апсиди је попрсје св. Јована Претече, а у истој зони на зидовима су непознати архијереј у Служби свете литургије са склопљеним јеванђељем и попрсје св. Германа на северном, а Тајна вечера и Прање ногу на јужном зиду.

Наос

Купола и простор испод ње. Христа Пантократора у калоти окружује осмокрака звезда, из које слећу анђели према пророцима (од истока према југу: анђео са савијеним свитком, анђео с развијеним свитком на којем је грчки текст „Тако говори Господ, ево ја...”, два анђела са савијеним свитцима, после уништеног, анђео са свитком на којем је исписано само „Саваот” на грчком, анђео с грчки исписаним свитком „Тако говори Господ” и серафим с кашичицом). У тамбуру је осам пророка са свитцима, на којима је текст јасан само код Исаије (Ис. 6, 6). На југоисточном пандантифу је јеванђелиста Матеј, а између њега и оног на југозападном лебди персонификација Божје премудрости и пружа им свитке; од Керамиона на западној страни остали су незнатни делићи; јеванђелиста на северозападном пандантифу није сачуван, а од онога на североисточном види се само обрис, док је Божја премудрост и њима пружала свијене свитке; најзад, на источној страни се налази оштећени Мандилион.

У вишим зонама поткуполног простора фреске су сачуване само у јужном краку крста: у своду део Крштења, на јужном зиду Сретење, у лунети над трифором херувим; у зони испод – на источном и јужном зиду – Мироносице, Три мироносице на Христовом гробу и на западном фигура васкрслог Христа. Испод венца на јужном зиду је део Издајства Јудиног и Суђење Христу пред Аном. У врху северног зида смештена је сцена Христовог јављања двома мироносицама, у тимпанону прозора серафим, ниже Пут у Емаус (на западном зиду), Вечера у Емаусу, мали део сцене Лука и Клеопа јављају

*Дело на Тамбуру, храм и ризница ?
св. Зв. н. н.*

апостолима о сусрету с Христом (на северном) и „Мир вам” (на источном зиду).

Више некадашњег иконостаса, на источној страни наоса, налазе се Благовести.

На западном зиду наоса је Успење и изнад њега Христос у мандорли.

Бочни опходни бродови. Јужни брод (в. и ђаконикон): у југозападном углу су у врху куполе попрсје Христа Емануила, у тамбуру пророци Јелисеј(?), Јона, Натан и непознати, а на зидовима остатак сцене с Христом и четворица светитеља. Северни брод: у калоти северозападне куполе је попрсје Христа „у другом облику”, а ниже су четири старозаветна праведника (међу њима Михеј? и Рувим), испод њих три сцене с Христом и апостолима и попрсје мученика (в. и протезис).

Фреске на ступцима. На јужној страни југоисточног ступца под куполом је Богородица на престолу с Христом; на југозападном под куполом: у горњем реду су четири мученика (међу њима можда св. Епимах и Викентије), у приземном је део св. лекара (Пантелејмон?) (источна страна), св. Козма (северна), Христос (западна) и пророк Данило(?) (јужна). На ступцу до западног травеја горе су четири мученика, а доле Варвара (источна страна), непозната света жена (северна), Теодосија (западна) и Христос „Чувар призренски” (јужна); на луку између два ступца су Ноје и још један старозаветни праведник; на луку између најзападнијег ступца и западног зида налазе се остаци попрсја двојице старозаветних праведника. На западном зиду, у пролазу према припрати, смештене су фигуре апостола Петра и Павла и изнад њих попрсје Христа Емануила у медаљону који их благосиља. На северној страни ступца западног травеја горе су четири мученика, а ниже св. Недеља (јужна страна), Ирина (источна), Христос (северна) и Петка (западна); на луку од овог ступца до западног зида налази се фигура непознатог старозаветног праведника. На северозападном ступцу поткуполног простора су насликани мученици св. Орест, Пигасије(?), Гервасије, један непознати и испод њих оштећени свети ратник (источна страна), још један ратник без очуваног имена (северна), Богородица Помоћница сиротих (западна) и св. Дамјан (јужна). На североисточном ступцу поткуполног простора у горњем реду су опет мученици св. Авксентије(?), Евгеније(?), Евстратије(?) и Мардарије и испод њих непознати св. ратник (источна страна), још један ратник (северна), Христос (западна) и св. Јован Претеча (јужна).

Параклис св. Николе

У конхи апсиде је приказана у попрсју Богородица Знамења и испод ње Служба свете литургије, са

св. Василијем (на свитку му је исписана молитва Херувимске песме) и св. Јованом Златоустом.

У крстастом своду над најисточнијим травејем налазе се сцене циклуса св. Николе, око попрсног анђела у медаљону: Полазак у школу, Рукополагање за ђакона, Рукополагање за презвитера, Рукополагање за епископа, од Јављања Евлавију је сачуван само натпис и мали део слике, а од других још и мање, па се не могу препознати. Испод свода, у полукружном пољу на северном зиду, налази се Рођење св. Николе и ниже попрсја Богородице и Христа који су (несачуваном) св. Николи приносили омофор и јеванђеље; на супротном – јужном – зиду, остао је само део Јављања тројици војвода и испод ње чеона фигура св. Кирила.

Успење св. Николе је било на северном зиду другог травеја према западу.

У следећем травеју су на своду и северном зиду остаци два Васељенска сабора, а на ступцу у најнижој зони само свети ратник, па и он оштећен. (У овом простору се налазе и фреске XIII века.)

И у западном травеју је на северном зиду део васељенског сабора, а на ступцу лик неког младог светитеља и изнад њега, у потрбушју лука, део анђела у медаљону.

Северни параклис

У апсиди је била Служба свете литургије, од које су сачувани само делови једног епископа и часне трпезе.

Друге фреске су преостале само на јужном зиду и у пролазима према наосу цркве: на северној страни најзападнијег пиластра св. Марија Египатска и на суседном Зосим који јој пружа причест; између су фигуре двојице светих монаха, а у пролазу Богородица Скоропослушница, света жена и у луку анђео у медаљону; иза Зосима су била два света монаха у попрсју, с исписаним свицима, а у пролазу Богородица с Христом, св. Текла и у луку над њима серафим у медаљону. На чеоној страни трећег пиластра налази се св. Пахомије, којем се обраћао (несачуван) анђео са суседног ступца, до њега је св. Јаков монах с исписаним свитком, у пролазу ка наосу непознати св. ратник и у врху лука анђео у медаљону.

Припрати

Источни зид. На пиластру је остатак Богородице с Христом. Лево од улаза у наос је остао само лик краља Милутина („У Христу Богу верни, самодржавни, и светородни, и богочастиви Степан Урош, краљ свих српских земаља и поморских, праунук светог Симеона Немање, унук Првовенчаног краља Степана, син великог краља Уроша, зет

великога цара грчкога Палеолога кир Андроника и ктитора светог места овог"); над улазом је Христос у попрсју, који благосиља обема рукама; с друге стране улаза је остао само натпис поред некадашње слике краља Уроша I: „Стефан Урош велики краљ свих српских земаља и поморских, унук светог Симеона Немање, син Првовенчаног краља српскога Стефана, отац краља Уроша”.

Западни зид. После мале фигуре ђакон-светоносоца приказан је св. Сава, до њега св. Симеон Немања у попрсју над западним улазом („Свети Симеон Немања који води Господу све српске земље ктиторе”), с његове десне стране је Стефан Првовенчани („Првовенчани краљ, син светог Симеона Немање, отац краља Уроша”); до њега Милутинов син Стефан: („Стефан” – вероватно: унук краља Стефана – „Уроша и син” – вероватно: краља Стефана Уроша); од последње фигуре остао је само зелени подножни јастук. На северном пиластру је био нејасан надгробни натпис, а у вратима делови расцветалих крстова, док је у соклу опонашана завеса с двоглавим орловима.

Сирати над унутрашњом и спољном припратом

Прва улазна просторија. На источном зиду су око бифоре насликана два света столпника, Симеон и још један непознати, а на њеним унутрашњим странама су били Христос и Богородица.

Друга улазна просторија. Источни зид: испод анђела у медаљону је сцена с човеком којег растржу звери. Јужни зид: у горњем појасу су Христос Емануило и два анђела у медаљонима, над улазом у параклис св. Димитрије на коњу, а око улаза мученици св. Луп, Гервасије(?) и Гурија(?). На западном зиду је Богородица у попрсју и са стране анђели окренути према њој у медаљонима, а испод, у лунети бифоре, налази се Прича о људској сујети из романа о Варлааму и Јосафу. У врху северног зида су медаљони с Христом и анђелима, над улазом у параклис св. Георгије на коњу и око улаза свети мученици Платон, Роман(?), Кирик и Јулита.

Параклис св. Димитрија. На источном зиду, на којем су некад вероватно биле теме особене за олтарски простор, остали су само трагови архијереја који је окренут средини, што је знак да је ту била Служба свете литургије. На сводовима и на полукружним пољима испод њих налазио се циклус св. Димитрија, од којег су сачуване само сцене Нестор убија Лија, Смрт св. Димитрија и Гроб св. Димитрија; на лицу ојачавајућег лука, пак, били су анђели, од којих су преостала попрсја. Изнад сокла су стојеће фигуре: на јужном зиду св. Димит-

рија и Георгија, које је благосиљала рука Божја из сегмента неба, на западном зиду шест мученика (од којих се може разабрати само св. Трифун), а међу њима је био и један ђакон, док су на северном зиду била два светитеља око улаза и у њему трагови расцветалих крстова.

Параклис св. Георгија. Програм фресака је био сличан оном у претходном параклису. На источном зиду се налазила Служба свете литургије, судећи по остатку једног архијереја. Од циклуса патрона остали су само трагови: Мучење на точку, Светитеља храбри анђео (на северном) и остатак неке сцене с принцем Александром, на јужном зиду. Стојеће фигуре су биле на свим зидовима, али су остали само оштећени делови светитеља на јужном и другог на западном зиду, док се на северном могу распознати Богородица с Христом, Христос, мученик и свети ратник, вероватно Георгије. У улазу се још види расцветали крст на степеничастом постољу.

Спољна припрат

Средњи травеј. У лунети над источним улазом насликана је у попрсју Богородица с Христом, на чијем је отвореном јеванђељу исписан текст по Матеју 7, 2 и Јовану 7, 24, а околу су били дугачки текстови (прослављали су изгледа Богородицу и новорођеног Христа), али су преко њих одмах на новом малтеру насликана два анђела. На своду је приказано Крштење Христово (од руке Божје у кругу испуњеног анђелима спушта се знак са Св. духом у виду голуба на Христа у Јордану), а прати га натпис по Матеју 3, 16; околу су разне сцене Јованових проповеди: проповед народу о Христу који ће доћи и који ће се крстити (Јован 1, 33), а на Јовановом свитку је текст Јован 1, 30, с додатком људи који се обраћају Христу (Матеј, 11, 3); проповед војницима и цариницима (Матеј 3, 10; Лука 3, 12 и 3, 14); Јерусалимљани излазе на Јордан (Матеј 3, 5) и Јован им проповеда (Матеј 3, 3 и 3, 2); Сусрет Јована и Христа на Јордану (на Јовановом свитку је текст Матеј 3, 14) и проповед народу о Христу који ће отребити своје гумно (Матеј 3, 11–12). На луцима овога травеја је представа песме „Пророци су те нагостили”: на јужној страни су пророци Арон са жезлом (на свитку је текст по 4 Мојс. 24, 17) и крај њега стамна, Соломон са свитком (Приче 9, 1) и крај њега седам стубова, Јаков са свитком (1 Мојс. 28, 12) и поред њега лествица, Јеремија са свитком (Језекиљ 44, 2) и крај њега врата, Захарија Млади (на свитку му је текст Службе на Ваведене и уз њега златна кадионица) и Захарија Првосвештеник са свитком „Свећњаче светли” и поред њега свећњак, а на северној страни: пророк Мојсије са свитком (по

2 Мојс. 3, 2) и крај њега купина, Давид са свитком (пс. 131/132, 8) и уз њега је кивот, Данило са свитком (Дан. 2, 35) и стеном, Авакум са свитком (по Авакум 3, 2) и покрај њега је чун с Христом, Исаија са свитком (по Ис. 6, 6–7) и поред њега серафим и Валаам врач са свитком (по 4 Мојс. 24, 17) и крај њега звезда. Поред Јакова је исписано правило о „давању на порту” с поменом протомајстора Николе и Астрапе „који су цркву зидали и пописали”.

Јужни травеј. Опширан Страшни суд је очуван само на своду и у вишим деловима западног зида. У приземном појасу су чеоне фигуре српских архиепископа (од севера ка југу): Арсенија („Преосвећени архиепископ све српске земље и поморске Арсеније”), Саве (II) („Преосвећени архиепископ Сава”), Јоаникија („Преосвећени архиепископ Јоаникије”), Јевстатија („Преосвећени архиепископ Јевстатије”), Јакова („Преосвећени архиепископ Јаков”) и Јевстатија II с општењем натписом.

Северни травеј. На своду и луцима који га окружују сачувана је делимично Лоза Јесејева. У вишем делу западног зида налазе се представе Канона Јована Дамаскина на успење Богородичино, Јаков се рве с анђелом и Лествица Јаковљева. У најнижем реду фресака на западном зиду су ликови призренских епископа (с југа на север): Иларија („Свеосвећени епископ Иларије”), Амвросија („Свеосвећени епископ Амвросије”), Варлаама („Свеосвећени епископ Варлаам”), Јована („Свеосвећени епископ Јован”), Дамјана („Свеосвећени епископ Дамјан”) и још једног („Свеосвећени ...”).

Западни улаз. На унутрашњим странама су приказане персонификације Новог и Старог завета.

Фреске Богородице Љевишке су доста касно ушле у науку: до Другог светског рата су се видела само три портрета на западном зиду – Симеона Немање, Првовенчаног и Милутиновог сина Стефана – па их је и Радојчић укључио у своју књигу о портретима српских владара (Радојчић, *Портрети*, 34). Одмах после потпуног откривања (1950), фреске су привукле позорност истраживача, опет прво Радојчића, који је уочио важност Астрапиног имена и довео га у везу са сликарем у Богородици Перивлепти у Охриду, објавио неколико фресака и истакао најбитнија својства сликарства у призренској цркви (Радојчић, *Мајстори*, 19–36). На ове фреске се у исто време осврнуо и Хаман-Мак Лин у каталогу изложбе њихових копија (*Aus der mittelalterlichen Bildwelt Jugoslawiens. Einzelheiten des Freskenzyklus der Kirche der Gottesmutter von Leviša in Prizren*, Marburg a. d. Lahn 1955), а мало иза тога, он је у сарадњи са Х. Халенслебеном објавио попис сачуваних фресака, њихов распоред и већи број ре-

продукција (Hamann-Mac Lean – Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, 29–30, Abb. 182–212, Plan 23–25). Десетак година касније написана је и монографија цркве, у којој је Гордана Бабић обрадила фреске, тачније их датовала, ишчитала програм, иконографски проучила неке теме и сагледала њихове уметничке вредности у склопу византијског сликарства раног XIV века, објавила велики број зидних слика у црно-белој и колор техници и њихове цртеже (Бабић, *Богородица Љевишка*, 47–104, т. I–XVIII, сл. 11–30, цртежи 8–21 и на стр. 116–140). Цртежи су недавно потпуније објављени: Б. Живковић, *Богородица Љевишка – цртежи фресака*, Београд 1991. На тај начин је употпуњена документација о фрескама у Љевишкој, а монографском обрадом су назначени и разрешени неки њихови најважнији проблеми.

У међувремену је у више прилика расправљано о појединим темама везаних за сликарство у Љевишкој. После чишћења, указала се велелепна галерија портрета Немањића, чије је препознавање не само отклонило раније недоумице, већ пружило и прилику да се потпуније разумеју прилике у Србији око 1310. године и боље оцени укупна вредност љевишких фресака. Посветивши посебну расправу лику поред Првовенчаног, С. Мандић (*Један владарски лик у Богородици Љевишкој*, 24–27) је доказао да се ради о Милутиновом сину Стефану, чиме су отпале раније претпоставке да је ту насликан краљ Милутин (Радојчић, *Портрети*, 34), краљ Радослав (Бабић, *Богородица Љевишка*, 43, нап. 49 – Д. Панић), краљ Урош I (Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 37–38), односно краљ Драгутин (Радовановић, *Портрети Немањића*, 281–299). Већи део своје студије Радовановић је посветио баш овом портрету, али је с пажњом описао и објаснио и све друге. О некима су писали још Д. Милошевић, *Срби светихи*, 167–168, 196–198 и Иста, *Иконографија светихи Саве у средњем веку*, Сава Немањић – свети Сава, Београд 1979, 296–297 (= *Дело Десанке Милошевић Скочајић*, Београд s. d., 156–157, 168–169, 208–210) и Walter, *Art and Ritual*, 16–19. И Г. Бабић је значајно допринела бољем разумевању ових портрета, јер је не само објаснила неке њихове посебности, већ и упоредила слике и натписе крај њих и осврнула се на цариградски двор и обичаје који су тамо владали, и за које се у Србији Милутиновог доба свакако знало (Бабић, *Богородица Љевишка*, 58–63). А С. Мандић се још једном вратио призренским портретима (С. Мандић, *Древник*, Београд 1975, 146–154), с тезом да су Милутинов и Урошев лик око улаза у цркву означавали двојно ктиторство, што би значило да је краљ Урош био носилац обнове Љевишке у

XIII веку. Ева Хаустајн (Haustein, *Der Nemanjiden-stammbaum*, 199–201) је видела у портретима у Љевишкој непосредан узор Лози Немањића у Грачаници, а ликовима призренских епископа и српских архиепископа у спољној припрати највише се бавила опет Г. Бабић (Бабић, *Божородица Љевишка*, 66; Бабић, *Припраће црква краља Милутина*, 115 и Бабић, *Низови портрета*, 324–328).

Иако је сликарство Богородице Љевишке доста пострадало, оно је одмах по откривању постало примамљиво за иконографска истраживања. Тако је С. Радојчић (*Једна сцена из романа о Варлааму и Јоасафу у цркви Богородице Љевишке у Призрену*, Старица III–IV, 1955, 77–81) објаснио Причу о људској сујети насликаној на спрату цркве, иначе доста честе у рукописима, а Д. Медаковић је започео с истраживањем Лозе Јесејеве (*Представе античких филозофа и сивиља у живопису Богородице Љевишке*, ЗРВИ 6, 1960, 43–55), што ће наставити други историчари уметности: Н. Давидовић-Радовановић, *Сибилла царица еџипћанска у живопису Богородице Љевишке*, Зборник ЛУ 9 (1973), 29–42; Бабић, *Припраше црква краља Милутина*, 106, 116, 118; Milanović, *The Tree of Jesse*, 48–59. О сликарству спољашње приправе опширније су писали Бабић, *Припраше црква краља Милутина*, 106, 115–124 и Hamann-Mac Lean, *Grundlegung*, 173–182, 196–197, а Г. Бабић (*L'image symbolique de la „Porte fermée” à Saint-Clément d'Ohrid*, Synthronon, Paris 1968, 145–151), Ц. Грозданов (*Прилози проучавању Св. Софије охридске у XIV веку*, Зборник ЛУ 5, 1969, 42–49) и В. Милановић (*„Пророци су те наговестили” у Пећи*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 409–423) објаснили су боље – у радовима посвећених другим споменицима – Дамаскинов канон на Успење и композицију „Пророци су те нагостили” у Призрену, док је И. Ђорђевић (*Сџари и Нови завети на улазу у Богородицу Љевишку*, Зборник ЛУ 9, 1973, 15–25) опширније писао о фрескама западног улаза. Велики број ликова Христа, Богородице и светитељки у Богородици Љевишкој и њихова занимљива иконографија привукли су пажњу неколико истраживача, пре свих Ј. Радовановића (*Невесте Христове у живопису Богородице Љевишке у Призрену*, Зборник ЛУ 15, 1979, 115–134 = *Иконографска истраживања*, 67–78 и *Исти, Прикази Богородице у цркви Богородице Љевишке у Призрену*, СКМ, 1963, 125–129), а затим М. Ђоровић-Љубинковић, *Две дечанске иконе Умиленија*, Старица III–IV (1951–1953), 89–90; М. Татић-Ђурић, *Икона Богородице „Прекрасне”, њено порекло и распрострањеност*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 344 и *Иста, Једна жротица из Љевишке*, Зограф 4 (1972), 24–26; Hamann-Mac Lean, *Grundlegung*, 171. Са мање

појединости је испитивана иконографија још неких фресака у Богородици Љевишкој: Радојчић, *Сликарсство*, 92–95 (о фрескама спољне припрате); Walter, *L'iconographie des conciles*, 110–111, 119 (о Васељенским саборима); Babić, *Les chapelles*, 149 (о фрескама параклиса на спрату); Patterson-Ševčenko, *St. Nicholas*, 1983, 40, 66–89, 120–122, 134–142 (о циклусу св. Николе); Hallensleben, *Die Malerschule*, 71–72, 75–77, 80–86 (иконаграфија Успења, Крштења, Тајне вечере и Прања ногу) и Namann-Mac Lean, *Grundlegung*, 24–26, 47–53 (о Христовим посмртним јављањима и различитим видовима Христа). Наравно, оне се појављују и као компаративан материјал у многим другим радовима посвећених иконографском проучавању средњовековног сликарства.

Изузетних уметничких квалитета, фреске у при-
ренској цркви су, разумљиво, привукле више науч-
ника да им посвете занимљиве студије, којима су
испитивани њихове вредности и творци. О месту
ових фресака у развојној линији српског и византиј-
ског сликарства раног XIV века писали су Hallensle-
ben, *Die Malerschule*, 133–148; Радојчић, *Сликарство*
88–96; Ђурић, *Византијске фреске*, 49–50; Djurić, *La*
peinture byzantine vers 1300, 71–72; Бабић, *Божородица*
Љевишка, 81–93; В. Мако, *Поједини постојући у*
компоновању сцена Причешића айосиола сликар-
ске радионице Михаила и Евџихија, Зограф 23
(1993–1994), 18–27. Од тренутка кад је откривено Ас-
трапино име, 1952, траје необично жива расправа о
његовој личности, о томе да ли се може поисто-
ветити с Михаилом у охридској Перивлепти и
другим црквама где је овај оставио свој потпис,
па и о односу сликарства Љевишке с фрескама у
тим црквама: Радојчић, *Мајстори*, 19–32; S. Ra-
dojčić, *Die Meister der altserbischen Malerei vom Ende*
des XII bis zur Mitte des XV Jahrhunderts, Πεπραγμένα
του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, I,
Αθήνα 1954, 436; R. Hamann-Mac Lean, *Aus der Mittele-*
alterlichen Bildwelt Jugoslawiens, 12–14; Исти, *Zu den*
Malerinschriften der „Milutinschule“, BZ 53/1 (1960),
112–117; Б. Бошковић, *О неким нашим градишљима*
и сликарима из првих деценија XIV века, Стари-
нар IX–X (1958–1959), 125–131; Миљковић-Пепек,
Пишуваније постојући, 139–170; Миљковић-Пепек,
Делош, 17, 228–230; Σ. Πελεκάνιδης, *Ο ζωγράφος*
Μιχαήλ Αστράπας, Μακεδονικά 4 (1958), 545–547; Χυ-
ποπούλος, *Thessalonique*, 34–44; Hallensleben, *Die Ma-*
lerschule, 24–25, 28–30, 33–34; K. Kalokyris, *Entstehung*
und Gestaltung der byzantinischen Denkmäler in Mazedo-
nien, Alt-Serbien und Bulgarien, Thessaloniki 1970, 26–27;
Chatzidakis, *Classicisme*, 156–157; Бабић, *Божородица*
Љевишка, 81–93. Све аргументе и мишљења прику-
пио је Ђурић, *Византијске фреске*, нап. 16 и 49 и
закључио да су Михаило и Астрапа једна личност,

чија се делатност може пратити од охридске Перивлепте до призренске Љевишке и даље, у млађим споменицима, што је поткрепљено и новим доказима: С. Кисас, *Солунска уметничка породица Асџраја*, Зограф 5 (1974), 35–37; П. Миљковић-Пепек, *Прилог кон сознанијама за солунско пошело на сликарската фамилија Асџраја и за можно по-исповедување на зографот Михаил Асџраја со Панселинос*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет 5–6 (1979–1980), 209–217; Исти, *L'atelier artistique prééminent de la famille thessalonicienne d'Astrapas de la fin du XIIIe et des premières décennies du XIVe siècle*, JÖB 32/5 (1982), 491–494. Меѓутим, Миљковић-Пепек, *О познатим и анонимним сликарима*, 52–53, одбија да су Михаило и Евтихије радили у Љевишкој, док Е. Mercato, Michele ed Eutichio „pittori” nella *Peribletos di Ocria* – nuovi indici di una problematica, XVIIIe congrès int. des ét. byz., Résumés des communications, II, Moscou 1991, 727–728, предлага даље путеве истраживања њиховог стваралаштва.

Сликаство Богородице Љевишке је уклучено у све новије прегледи српске и византијске уметности и о њему је написано више популарних текстова, уп. Ђурић, *Византијске фреске*, нап. 49.

